

T. Kruijne, Overdracht en narcistische projectie

Uit: De pastor en zijn identiteit in het geding, Groningen 1977

Overdracht

Overdracht is een term uit de psycho-analytische therapie die door Freud werd ingevoerd. Het was hem opgevallen dat tijdens de therapie door patiënten heel intensieve, soms tedere gevoelens werden overgedragen op de arts. Op zichzelf, zegt Freud, is dat niet onbegrijpelijk wanneer de patiënte een jonge vrouw is die verliefd wordt op een eveneens jonge arts met wie ze zo vaak alleen is en allerlei intieme dingen kan bespreken. Zulke situaties zijn wel verklaarbaar als de omstandigheden daartoe toevallig gunstig zijn. Maar minder evident wordt dit 'wenn sie unter den ungünstigsten Bedingungen, bei geradezu grotesken Missverhältnissen immer wieder zum Vorschein kommt, auch dort, wo nach unserem Urteil keinerlei Verlockungen bestehen.'

Hij constateert dat er niet alleen positieve maar ook negatieve gevoelens worden overgedragen. En naast het feit dat sommigen de wens koesteren om de geliefde van de therapeut(e) te zijn, neemt hij waar dat anderen zich - afhankelijk van de leeftijdsverhouding - het beste thuis voelen in een ouder-kindrelatie.

En dit gebeurt zonder dat er van de dokter noch van de relatie uit een reële aanleiding toe is. Freud komt daarom tot de veronderstelling 'dass die ganze Gefühlsbereitschaft anderswoher stammt, in dem Kranke vorbereitet war und bei der Gelegenheit der analytischen Behandlung auf die Person des Arztes übertragen wird. Zijn conclusie is dat in de overdracht gevoelens en verlangens uit vroegere verhoudingen van de patiënt (met name uit de ouder-kindverhouding) opnieuw tot leven komen en nu op de therapeut worden gericht om alsnog te worden bevredigd.

We zullen nu niet ingaan op het feit dat deze overdrachtsgevoelens ten doel hebben om de weerstand tegen de bewustwording van vroegere frustraties te versterken. Op dit moment kunnen we volstaan met de constatering dat de overdracht voor Freud zo'n belangrijk fenomeen was dat hij in zijn latere jaren de analyse van de overdracht tot één van de steunpunten van zijn gehele therapeutische techniek heeft gemaakt.

Aan het verschijnsel overdracht verbinden we nog drie opmerkingen.

Ten eerste: hoewel de term overdracht in stricte zin alleen gebruikt wordt binnen de psycho-analytische therapie, menen wij dat dezelfde neiging tot overdracht zich ook voordoet wanneer een mens in andere nauwe relaties komt, bijvoorbeeld met een huwelijkspartner, een vriend(in) of een collega. Freud zegt zelf daarvan: 'Die Übertragungsneigung ist nur eine ausserordentliche Steigerung dieser allgemeinen Eigenschaft.'

Ten tweede: verschillende keren wijst Freud op de herhalingsdwang die zich bij de overdracht voordoet. Er zijn mensen die in elke relatie dezelfde afloop meemaken. Bijvoorbeeld weldoeners die altijd weer in de steek gelaten worden door hun beschermelingen en verbitterd achter blijven. En mannen die steeds weer door een vriend verraden worden of andere die ontdekken moeten dat hun liefde voor een vrouw op dezelfde tragische wijze eindigt. Deze door Freud zo genoemde herhalingsdwang heeft ook weer verscheidene gecompliceerde oorzaken. Maar wij vermelden dit verschijnsel hier alleen omdat het een 'Ewige Wiederkehr des Gleichen' is, die zich ook in andere, bijvoorbeeld pastorale verhoudingen manifesteert.

Ten derde: Freud wijst er op dat patiënten vaak op zeker ogenblik hun therapie willen afbreken. Ook in zo'n situatie is het verschijnsel overdracht te herkennen. De patiënt herhaalt dan als het ware 'die Verschmähung' die hij als kind heeft ondervonden van zijn ouders: 'Sie wissen sich den Eindruck der Verschmähung wieder zu verschaffen; den Arzt zu harten Worten und kühlem Benehmen gegen sie zu nötigen.' Vooral dat laatste, dat een patiënt de dokter kan uitnodigen, zelfs uitdagen tot een bepaald gedrag willen we beklemtonen. Dat gebeurt in de ene richting, patiënt - arts, maar ook in de andere: arts - patiënt (zoals er niet alleen overdracht maar ook tegenoverdracht bestaat). En dit gedrag dat uitgedaagd is komt niet alleen in de relatie therapeut - patiënt voor, maar ook in andere relaties, zoals bijvoorbeeld die van de pastor met zijn gemeentelid. Het is een gedrag dat, overdreven gezegd, de één aan de ander opdringt.

Ook de pastor heeft ons inziens in zijn werk voortdurend met het verschijnsel overdracht te maken, al gaat het bij hem niet om een therapeutische relatie. In het geval van de ene richting in de pastorale relatie, dus die van de pastor tot zijn gemeentelid, zijn wij van mening dat de pastor gevoelens overdraagt op de ander die niet primair voor deze bedoeld zijn, maar eigenlijk voor een figuur uit het verleden. Het gemeentelid is dus (niet alleen maar óók) de betrekkelijk onschuldige representant van iemand uit de biografische achtergrond van de pastor. We zeggen met opzet: betrekkelijk onschuldig, omdat de pastor toch iets in het gemeentelid herkent van die vroegere figuur, waardoor hij tot deze overdracht komt. Een jongere pastor kan bijvoorbeeld in een ouder vrouwelijk gemeentelid onbewust iets van zijn moeder herkennen en bij haar zich ineens sterk afhankelijk gedragen. Het is dus mogelijk dat er in de relatie van de pastor en zijn gemeentelid een overdrachtsproces plaats heeft waarin de pastor onbewust zijn gemeentelid verplaatst in de rol van een vroegere partner. Daarbij richt hij op dat gemeentelid dan ook 'plaatsvervangend' allerlei positieve verwachtingen of negatieve, agressieve gevoelens. Het onbewuste doel van de pastor is dan om met behulp van het gemeentelid de oorspronkelijke conflictsituatie te reproduceren en daardoor de onverwerkte emotionele problemen te kunnen doorleven en eventueel nu op te lossen. Dat betekent niets minder dan dat de pastor een - in psychologische zin - oneigenlijk gebruik maakt van zijn gemeentelid.

Narcistische projectie

Over de narcistische projectie kunnen we korter zijn, omdat de opmerkingen die we maakten bij de overdracht grotendeels ook hier gelden: de narcistische projectie doet zich niet alleen in therapeutische, maar ook in vele andere situaties voor; het is een verschijnsel dat zich voortdurend herhaalt en tenslotte wordt ook hier het gedrag van de ene partner als het ware voorgeschreven door de conflictueuze verlangens van de ander.

Narcisme in de betekenis waarin Freud de term gebruikt is het gedrag waarbij 'ein Individuum den eigenen Leib mit sexuellem Wohlgefallen beschaut, streichelt, liebkost, bis es durch diese Vornahmen zur vollen Befriedigung gelangt.' Uit deze houding ontwikkelt zich volgens Freud een bepaalde wijze van object- c.q. partnerkeuze. Daarin zijn te onderscheiden: 'Man liebt nach dem narzisstischen Typus was man selbst ist, was man selbst war, was man selbst sein möchte oder die Person, die ein Teil des eigenen Selbst war.' Daarnaast kan men ook liefhebben volgens het 'Anlehnungstypus' met als objecten 'die nährende Frau, den schützender Mann' of hun vervangers.

Met narcistische projectie wordt nu bedoeld dat de ene partner gevoelens en verlangens op de ander projecteert die hij eigenlijk ten aanzien van zichzelf heeft. Hij bedoelt dus in de ander zichzelf, zoals hij is of was of zou willen zijn. Het is duidelijk dat het in zo'n relatie niet werkelijk om de ander gaat, maar om zichzelf. Het woord projectie duidt al aan dat het om een verdedigingsmechanisme gaat, dat wil zeggen een onbewuste poging om zichzelf buiten schot, buiten de herkenning en herinnering te houden. Dus: zolang iemand delen van zichzelf op de ander projecteert kan hij een pijnlijke confrontatie met zichzelf voorkomen.

Bij een narcistische projectie in de relatie van een pastor met zijn gemeentelid schrijft de pastor dus neigingen aan het gemeentelid toe die in werkelijkheid uit zijn eigen conflicten stammen. Nu vindt geen verwisseling plaats met een andere partner (een figuur uit het eigen verleden), maar met zichzelf. De pastor zoekt onbewust, onopzettelijk in het gemeentelid bepaalde aspecten van zijn eigen zelf. Een voorbeeld: een pastor spoort een gemeentelid aan om te geloven. Het is mogelijk dat deze aansporing geheel op zijn plaats en ter zake is. Het kan echter ook voorkomen dat de pastor zelf nooit tot deze geloofsovergave kon komen. De pastor beleeft dan in dit gemeentelid een positieve voortzetting van zichzelf. En voor zover het gemeentelid in gebreke blijft kan de pastor daar bijvoorbeeld begrip voor hebben óf zichzelf daarin verontschuldigen. Het gemeentelid leeft en gelooft in zekere zin zoals de pastor het zelf graag zou hebben gewild.

Overdracht en projectie

De overeenkomst tussen de overdracht en de narcistische projectie is, kort gezegd, dat in beide gevallen de gesprekspartner de ander niet ziet zoals die is, maar door zijn eigen bril.

Wat de verschillen betreft gaat het in de overdracht om gevoelens van allerlei aard (veelal angst) en in de narcistische projectie vooral om almachts- en grootheidsgeloevens. Verder wordt bij de overdracht in de ander een vervanging gezocht voor een figuur uit het persoonlijk verleden en bij de narcistische projectie wordt in de ander een projectiescherm gezocht voor gevoelens die men heeft ten aanzien van zichzelf.

We zijn nu zo ver dat we de verschillende roltypen kunnen rubriceren. Ons betoog is dat de onafgewerkte conflicten van de pastor een onbewust motiverende bijdrage vormen tot een bepaald gedrag in zijn relatie tot de gemeente en tot elk gemeentelid afzonderlijk. Met behulp van het begrip 'rol' in psychoanalytische zin kunnen we zelfs zeggen dat genoemde conflicten leiden tot 'rolvoorschriften' van en voor het gemeentelid. Daarbij zijn dan te onderscheiden rolvoorschriften die gestempeld zijn door processen van overdracht en andere door die van narcistische projectie. Dit betekent dat in het gemeentelid óf gezocht wordt naar een representant van een partner uit het verleden van de pastor óf naar een representant van een bepaald aspect van het eigen zelf van de pastor.

Uiteraard is dit een onvolledige indeling. Het leven van een mens is veel gevarieerder en ingewikkelder dan we kunnen beseffen, laat staan beschrijven. Ook zou het ál te naïef zijn om aan te nemen dat mensen via hun gedrag uitputtend kunnen worden ingedeeld naar welomschreven typering. Elke typering is een gebrekkige zaak en kan alleen onder een strikt voorbehoud ondernomen worden. Zolang men met levende mensen te maken heeft, onttrekken zij zich allen aan vastomlijnde definities. Daarom geldt ook hier zeker het voorbehoud dat een 'zuiver type' zoals boven omschreven niet voorkomt. Wat we daarom beogen is de beschrijving van enkele 'Idealtypen'.

Zijn de genoemde roltypering dan toch bruikbaar? Wij menen van wel. Met behulp van deze typen kunnen we namelijk aannemelijk maken dat bepaalde professionele attitudes en gedragingen van pastores beïnvloed worden door conflicten uit hun ontwikkelingsgang. Dan kan zelfs aangetoond worden wélke onafgewerkte zaken het pastorale optreden verstoren. Dat is van belang voor de opleiding van pastores. Want indien aan het verlangen om dienstbaar te zijn aan het Evangelie en aan de kerk zo volledig mogelijk zal worden voldaan, dan is het ten enen male onjuist om storende factoren uit de persoonlijke psycho-dynamiek te veronachtzamen.